

## สรุปผลการวิจัย ปัญหาวิจัย และข้อเสนอแนะ

### 5.1 ผลการวิจัย

จากการศึกษาเรื่องการเปลี่ยนแปลงของวัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ ได้มุ่งเน้นศึกษาระบบการเปลี่ยนแปลง (Change) เกี่ยวกับวัดในด้านสังคมและวัฒนธรรม โดยได้ตั้งสมมติฐานการวิจัยไว้ 2 ประการในเบื้องต้นนั้น ตามที่ได้วิเคราะห์เอกสารที่เกี่ยวข้องและศึกษาทางภาคสนามแล้วนั้น ผู้ศึกษาได้แบ่งผลการศึกษาและสรุปในท้ายนี้ ไว้ออกเป็น 2 ส่วนคือ

1. ในด้านสังคมของวัด อันหมายถึงระบบสังคมของวัดที่เป็นองค์การทั้งหมด ในระบบโครงสร้างภายในอันได้แก่สถานภาพของวัดและพระภิกษุสามเณร รวมถึงด้านความสัมพันธ์ระหว่างวัดกับสถาบันพระมหากษัตริย์ในส่วนที่เกี่ยวข้องด้านการอุปถัมภ์บำรุง ด้านการปกครอง การบริหาร การเผยแพร่ และการสาธารณูปการของวัดในอดีตถึงปัจจุบันด้วย

2. ในด้านวัฒนธรรม กล่าวคือระบบคตินิยมประเพณี กำนิยมความเชื่อ ซึ่งได้มุ่งเน้นศึกษาทั้งเอกสารและผลวิจัยทางภาคสนามประกอบการวิจัย รวมถึงกิจกรรมทางศาสนา วัฒนธรรมของวัดในด้านต่าง ๆ ที่ผ่านมา

ส่วนที่ 1 จากการศึกษาพบว่า ในด้านสังคมสงฆ์ของวัดมหาธาตุ นับแต่ก่อตั้งมา มีการเปลี่ยนแปลงด้านสถานภาพและตัวบุคคลที่เรียกว่าผู้นำสงฆ์มากมายถึง 18 รูป ด้วยกัน สถิติพระภิกษุสามเณรมีการเปลี่ยนแปลง รวมทั้งระบบความสัมพันธ์ระหว่างพระมหากษัตริย์กับสถาบันวัดในด้านให้ความอุปถัมภ์ การปฏิสังขรณ์บูรณะวัด ช่วงต้นรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1-5 มีความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดแนบแน่น

วัดผ่านเปลี่ยนเจ้าอาวาสมาตั้ง 17 รูป ในปัจจุบัน พบว่าในช่วงรัชกาลที่ 1-6 (พ.ศ. 2381 ถึง พ.ศ. 2453) เป็นต้นมา วัดมีความสำคัญต่อสถาบันพระมหากษัตริย์ บทบาทหน้าที่ดังกล่าวนี้ในอดีตในฐานะเป็นที่อบรมบ่มนิสัย เป็นที่ทรงผนวชตามพระราชประเพณี เป็นที่ศึกษาของพระมหากษัตริย์เป็นที่ประทับและทรงประกอบพิธีในทางพุทธศาสนา ระดับความสำคัญในช่วงดังกล่าวจึงสูงมาก

ในช่วงรัชกาลที่ 1-6 เกี่ยวกับวัดมหาธาตุ พบว่าสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช รัชกาลที่ 1 ในระดับความสัมพันธ์ทรงอยู่ในฐานะผู้อุปถัมภ์ ผู้สถาปนาปฏิสังขรณ์และการบูรณะวัดเป็นส่วนใหญ่ ดังปรากฏในจดหมายว่าด้วยการเปลี่ยนชื่อวัดในอดีต และทรงอุปถัมภ์ในด้านการศึกษาสงฆ์ด้านปริยัติธรรมด้วย และมีการผนวชพระบรมวงศานุวงศ์มาประทับที่วัดมหาธาตุฯ ทรงศึกษาวิชาการทางศาสนาด้วย

สมัยรัชกาลที่ 3 ทรงมีบทบาทต่อวัดในแง่ให้การศึกษาสงฆ์ การสอบไล่ปริยัติธรรม การตั้งธรรมยุติกนิกาย ทรงปรับปรุงวัดในส่วนต่าง ๆ เช่น ทรงสร้างศาลารายนอกระเบียง ศาลาเรียนหนังสือขึ้นภายในวัดมหาธาตุฯ ดังปรากฏในจดหมายเหตุประวัติวัดมหาธาตุฯ

สมัยรัชกาลที่ 4 วัดมีบทบาทในด้านระบบการพิธีสงฆ์ เช่น ประเพณีสวดพิธีกฐน พระกฐน พระพิธีธรรม ซึ่งก็สานต่อมาจากพระราชดำริในรัชกาลที่ 3 ขณะที่ทรงพระชนมายุอยู่ ซึ่งมุ่งเน้นสนับสนุนด้านที่สำคัญทางศาสนา และทรงผนวชประทับอยู่วัดมหาธาตุฯ นับว่าเป็นสมัยรุ่งเรืองของวัดยุคหลังทีเดียว

สมัยรัชกาลที่ 5 พบว่าวัดมีระดับการความสัมพันธ์กับพระมหากษัตริย์มากที่สุด โดยเฉพาพระองค์ได้นำระบบการศึกษาทางยุโรปมาพัฒนาวัด ประเทศแถบยุโรป ทรงประสงค์จะให้ภิกษุสามเณรมีความรู้ด้านศาสนาและทางโลกสูงขึ้น ดังที่ได้ทรงสถาปนามหาวิทยาลัยสงฆ์ทั้ง 2 แห่ง คือ มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย และมหามกุฏราชวิทยาลัย ที่ปรากฏอยู่ในปัจจุบันนี้

สมัยรัชกาลที่ 6 วัดมีบทบาทและสัมพันธ์กับสถาบันพระมหากษัตริย์เป็นอย่างมาก มีการก่อตั้งสถานที่ศึกษา จัดทำเนียบสมณศักดิ์ทั้งฝ่ายบริหารและฝ่ายปริยัติ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเอาพระทัยใส่ดูแลวัด ทรงให้การอุปถัมภ์บำรุงวัดและทรงเป็นองค์ประธานในพิธีต่าง ๆ เกี่ยวกับทางศาสนาและพระราชพิธีต่าง ๆ อย่างใกล้ชิด

ดังนั้น จึงสรุปได้ว่า ช่วงระยะเวลาที่ผ่านมาวัดกับพระมหากษัตริย์ ที่ทำหน้าที่บทบาทต่อกันมาก็หมดไปในยุครัชกาลที่ 6 ซึ่งในระดับความสัมพันธ์จะพบเฉพาะช่วงดังกล่าวมากที่สุด ปัจจุบันวัดมหาธาตุก็ไม่มียุทธหน้าที่เหมือนในอดีต เหลือไว้แต่เพียงประเพณีในบางโอกาสเท่านั้น ที่องค์พระมหากษัตริย์จะทรงเสด็จ ทั้งนี้ก็ขึ้นอยู่กับกาลเวลาและสภาพสังคมและค่านิยมที่เปลี่ยนแปลงไป และปัจจัยที่ทำให้มีการเปลี่ยนแปลงทางสังคมของวัดอันเนื่องมาจากในช่วงต้น

รัตนโกสินทร์ พระมหากษัตริย์แต่ละพระองค์ทรงสถาปนาราชธานีใหม่คือกรุงเทพมหานคร พร้อมกับการสถาปนาวัดอันเป็นศูนย์กลางของราชธานี รอบพระบรมมหาราชวัง เช่น วัดโพธิ์ วัดสุทัศน์ วัดสระเกษ เป็นต้น และแต่ละพระองค์ก็ทรงสนพระทัยยังต่อการอุปถัมภ์บำรุงวัดตลอดถึงการผนวชตามพระราชประเพณี และทรงศึกษาวิชาการต่าง ๆ ในวัดด้วย

บทบาทหน้าที่ของวัดในอดีตและปัจจุบันที่ผ่านมาในช่วงที่กล่าวมาเริ่มตั้งแต่รัชกาลที่ 1 ได้ทรงสถาปนาวัดโดยกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทแล้ว ระบบสังคมของวัดในด้านการปกครองการบริหารการศึกษา และเผยแผ่ศาสนาก็มีการเปลี่ยนแปลง ทั้งนี้ในยุคดังกล่าวนับได้ว่าเป็นช่วงเวลาที่มีวัดเองมีบทบาทหน้าที่ต่อสังคมมาก โดยเฉพาะความสัมพันธ์ที่มีต่อสถาบันพระมหากษัตริย์ มาจนถึงรัชกาลที่ 5 เมื่อถึงคราวัตรรัชกาลที่ 6 บทบาทหน้าที่ ความสัมพันธ์ดังกล่าวก็เริ่มลดน้อยลง อันเนื่องมาจากปัจจัยทางสังคม ปัจจัยทางการเปลี่ยนแปลงผู้นำสงฆ์ ที่มีสมณศักดิ์ที่ขึ้นมาปกครองวัดรวมการให้ความสำคัญต่อวัดดังกล่าวในคราวเมื่อมีการแยกนิกายออกเป็น 2 นิกายสมัยเมื่อรัชกาลที่ 4 ความสำคัญในด้านระบบความเชื่อ ค่านิยมจึงลดน้อยลง

ผู้นำสงฆ์ ที่เรียกว่าเจ้าอาวาสนับตั้งแต่อดีตเป็นต้นมา ให้มีการเปลี่ยนแปลงผู้นำสงฆ์ในการปกครองวัดตามลำดับในช่วงรัชกาลที่ 3 เจ้าอาวาสแต่ละรูปล้วนแต่ดำรงสมณศักดิ์สูง มีฐานะเป็นถึงสมเด็จพระสังฆราช ซึ่งได้เสด็จประทับปกครองวัดมหาธาตุฯ วัดจึงเรียกว่ามีการพัฒนาการในการศึกษา การปกครอง การบูรณะศาสนสถานเป็นอย่างดี มีบารมีจากใต้พระบรมโพธิสมภาร ของพระมหากษัตริย์วัดก็กลายเป็นแดนพระสงฆ์ผู้มีฐานะทางสังคมสูงได้รับความเลื่อมใสศรัทธา จากทั้งฝ่ายบรรพชิตและคฤหัสถ์นับได้ว่าวัดมหาธาตุฯ ช่วงรัชกาลที่ 1 - รัชกาลที่ 3 มีพระสังฆราชขึ้นดำรงตำแหน่งเจ้าอาวาสปกครองวัดถึง 5 พระองค์ด้วยกัน อันแสดงให้เห็นถึงความเจริญรุ่งเรือง

ในด้านต่าง ๆ ของวัดหลายประการด้วยกัน เป็นการจัดให้สอบบาลีสมัยนั้นที่วัดมหาธาตุฯ โดยจัดระบบปากเปล่า โดยได้รับความอุปถัมภ์และจัดการสอบโดยพระมหากษัตริย์ ในการพิจารณาการสอบได้ แนวความคิดต้นนโยบาย การปกครอง การบริหาร การพัฒนาของวัดยังคงเป็นไปตามกลไกของผู้นำสงฆ์ คือเจ้าอาวาส ซึ่งระบบประเพณีบางอย่างก็ยังคงสืบทอดถึงปัจจุบัน

อีกสาเหตุความสัมพันธ์ของวัดมหาธาตุกับพระมหากษัตริย์ อันเนื่องมาจากเดิม การสถาปนาแต่งตั้งพระสังฆราช ผู้นำสงฆ์ที่ขึ้นมาปกครองวัดเพราะเป็นวัดในรัชกาลคือวัดหลวง ในสมัยนั้นจึงมีความสัมพันธ์ในฐานะดังกล่าวสูงมาก

ด้านการปกครองการบริหารการศึกษาก็เปลี่ยนแปลงไปตามยุคสมัย ที่ปรากฏพบว่า ช่วงสมเด็จพระวันรัต (เฮง เขมจารี) การศึกษาของพระเถรในวัดมหาธาตุรุ่งเรืองมาก ยุคดังกล่าวเจ้าอาวาสได้เอาใจใส่ด้านการศึกษารวมถึงการออกกฎระเบียบวินัย เพื่อบังคับใช้ในวัดในด้านความประพฤติของภิกษุสามเณรมากที่สุด

และพบว่าช่วงเจ้าอาวาส พระพิมลธรรม (อาจ อาสภะ) เป็นเจ้าอาวาสวัดได้เปลี่ยนแปลงการศึกษาสงฆ์ในด้านปริยัติ มุ่งส่งเสริมการศึกษาปฏิบัติด้านวิปัสสนา มีการก่อตั้งสถาบันวิปัสสนามีการศึกษาปฏิบัติมากมายและสืบทอดมาจนถึงปัจจุบัน แม้จะน้อยจะยังปรากฏอยู่ที่คณะ 5 ยุคนี้ทำให้เจ้าคณะแม่ชีคณะ 3 ด้วย

ในช่วงปัจจุบันนี้ สมัยที่พระสุเมธาธิบดีเป็นเจ้าอาวาสก็มีนโยบายส่งเสริมการศึกษาด้านปริยัติ มีผู้สอบไล่ได้มากพอสมควร โดยเฉพาะบาลีสนามหลวง ปี 2539 มีผู้สอบ ป.ธ.9 ได้ 5 รูป ยุคนี้ได้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางสังคมสงฆ์มาก เจ้าอาวาสมีนโยบายที่จะปกป้องศาสนา ป้องกันคนปลอมบวช ซึ่งเป็นนโยบายการปกครองของเจ้าอาวาส เพื่อให้เกิดความสอดคล้องในด้านการปกครองของสงฆ์ในปัจจุบัน และระบบประเพณีบางอย่างของวัด เช่นกิจกรรมอันสำคัญก็สืบเนื่องมาจากนโยบายของเจ้าอาวาสในอดีตด้วย จึงตั้งพระวินยาธิการขึ้นเพื่อดูแลความสงบเรียบร้อยของคณะสงฆ์ในกรุงเทพมหานคร

ส่วนที่ 2 ด้านวัฒนธรรม พบว่าวัดมหาธาตุฯ นับแต่ก่อตั้งมามีการเปลี่ยนแปลงในด้านวัฒนธรรม ได้แก่ ผู้นำสงฆ์ จากอดีตถึงปัจจุบันวัดมีเจ้าอาวาสขึ้นปกครองแล้วถึง 18 รูปด้วยกัน ช่วงรูปที่ 1 ถึงรูปที่ 13 วัดมีพระสังฆราชประทับอยู่ในวัดถึง 5 องค์ด้วยกัน นับแต่นั้นมาก็ไม่มีพระสังฆราชเสด็จมาประทับอยู่ที่นี้อีกเลย

ระดับการปกครอง พบว่าช่วงอดีตที่ผ่านมา มีจำนวนภิกษุสามเณรเพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ ตามสถิติช่วง พ.ศ.2536-2539 มีบุคลากรสงฆ์เพิ่มมากขึ้นทั้งภิกษุสามเณรและศิษย์วัด และนอกจากนี้

วัดเองก็มีนโยบายในการบริหารทางสังคม เช่นอนุญาตให้รถเข้ามาจอดภายในวัดโดยคิดค่าจอดรถเป็นระบบชั่วโมง

ในช่วงนี้เจ้าอาวาสมีนโยบายปรับปรุงเปลี่ยนแปลงด้านอาคารสถานที่ มีการบูรณะกุฏิสงฆ์หลายคณะ แล้วได้จัดการเรื่องวัดไม่ให้มีตลาดนัดภายในวัด นับแต่ขึ้นมาเป็นเจ้าอาวาสอันเป็นส่วนหนึ่งของนโยบายวัด โดยเฉพาะยุคเจ้าอาวาสสมเด็จพระวันรัต (เฮง เขมจารี)

ในระบบความเชื่อ จารีตประเพณี พิธีกรรมของวัดในอดีตที่ผ่านมาแล้ววัดจัดให้มีพิธีทางศาสนาและงานประเพณีต่าง ๆ ปัจจุบันพบมีการปรับเปลี่ยนไปตามประเพณี แต่ยังคงไว้ซึ่งบางประเพณี ทั้งนี้ก็คงขึ้นอยู่กับสภาพสังคมยุคสมัยด้วย ที่ระบบสังคมเปลี่ยนแปลงไปทำให้สถาบันวัดปรับปรุงเปลี่ยนแปลงด้วย

ในส่วนที่เป็นระเบียบประเพณีสงฆ์ เกี่ยวกับวินัยก็ยังคงปฏิบัติอยู่ เช่นการทำวัตรสวดมนต์ การทำสังฆกรรมในวันพระ เป็นต้น

ด้านพิธีกรรมของวัดในด้านรักษาศีล ฟังเทศน์ ฟังธรรมยังปฏิบัติอยู่ และก็มีจำนวนมากพอสมควร เฉลี่ยวันหนึ่งมีคนเข้าวัดประมาณ 500-1,000 คนในวันธรรมดา ช่วงเข้าพรรษามีคนเข้าวัดถึง 3,000 คน นับว่ามีที่เดียว บทบาทด้านพิธีกรรมยังคงอยู่ พบว่าในปัจจุบันผู้เข้าวัดเป็นคณะบุคคลที่เป็นรุ่นเก่า อายุระหว่าง 40-80 ปี เป็นส่วนใหญ่ หนุ่มสาวไม่ค่อยมี และส่วนใหญ่พบว่าเฉพาะที่เข้าวัดในวันสำคัญพบแต่ผู้หญิง ไม่มีผู้ชายหรือมีก็น้อยมาก

วัดสถานที่ปัจจุบันก็ใช้เป็นที่จอดรถมากกว่าจะจัดเป็นที่พักผ่อนของประชาชน ซึ่งมีระบบเศรษฐกิจประโยชน์เข้ามาด้วย มีรถเข้ามาจอดในวัดประมาณวันละ 500-3,000 คัน

ด้านค่านิยม พบว่าพระเณรก็ปรับตัวเข้าสู่ยุคสื่อสาร มีการรับเอานวัตกรรม (Innovation) คู่มือทัศน์ ฟังข่าว อ่านหนังสือพิมพ์กันเกือบทุกกุฏิ ระบบความค่านิยมเสรีและเปิดกว้างมากขึ้นซึ่งต่างกับสมัยก่อน อันเป็นการปรับตัวของสถาบันสงฆ์ตามกระแสสังคม

ระบบการศึกษาวัดก็สนับสนุนด้านการศึกษาทางโลกมากขึ้น ส่วนการศึกษาทางธรรม ด้านการปฏิบัติก็ลดน้อยลง มีเพียงเล็กน้อย ภิภุสามเณรรุ่นใหม่ก็เข้ามาเพื่อจะเรียนทางโลกมากขึ้น

วัดได้เสียสละให้การสงเคราะห์ศิษย์วัดที่เข้ามาอาศัยพระในวัดเพื่อเรียนหนังสือมากมายทีเดียว นับแต่อดีตถึงปัจจุบันเพิ่มมากขึ้นเรื่อย ๆ ซึ่งถือว่าเป็นการสงเคราะห์คนที่ยากไร้และขาดโอกาสทางสังคมทางหนึ่งด้วยด้านพัฒนาการศึกษา

จากการศึกษาและสรุปผลการวิจัยดังกล่าวนี้ ระบบวัฒนธรรมที่เปลี่ยนแปลงไปบางประการ ในด้านการเพิ่มจำนวนพระภิภุสามเณรและศิษย์วัดที่อยู่อาศัยในวัด สาเหตุอันเนื่องมาจากสภาพสังคมปัจจุบันวัดมหาธาตุฯ ยังคงสะดวกต่อการเข้ามาพักอาศัยเพื่อการศึกษาเล่าเรียนของพระภิภุสามเณร และวัดดังกล่าวเป็นศูนย์ของการศึกษาเล่าเรียนอันเป็นที่ตั้งของสถาบันการเรียนทั้งฝ่ายปริยัติ และฝ่ายสามัญคือทางโลกและทางธรรม อีกประการหนึ่งเพราะวัดมหาธาตุเป็นศูนย์กลางของชุมชนตั้งอยู่ในบริเวณที่สามารถสัญจรไปมาในเขตกรุงเทพมหานครสะดวก รวมทั้งนโยบายของวัดที่จะเอื้อประโยชน์ต่อผู้ศรัทธาโอกาส เข้ามาอาศัยเพื่อการศึกษาเพราะคณะบุคคลที่อาศัยอยู่ในวัดมหาธาตุ ส่วนใหญ่จะเป็นพระเณรที่มาจากต่างจังหวัดทั่วทุกภาคของประเทศ รวมทั้งศิษย์วัดด้วย ทำให้จำนวนสถิตិพระภิภุสามเณรเพิ่มมากขึ้น ซึ่งปัจจุบันมีจำนวน 300 กว่ารูป ไม่นับรวมช่วงเข้าพรรษา

ระบบการศึกษาของวัดในด้านปริยัติ ด้านปฏิบัติ มีการปรับลดลงบางประการและสูงขึ้นในส่วนการศึกษาทางโลก การศึกษาภาคปฏิบัติที่เรียกว่าวิปัสสนาธุระ ยังคงอยู่แต่ไม่รุ่งเรืองเป็นที่นิยมจากประชาชนมากเหมือนสมัยก่อน ทั้งนี้เป็นเพราะขาดบารมีอาจารย์ผู้สอนและนโยบายของเจ้าอาวาส ส่วนการศึกษาด้านปริยัติคือนักธรรม บาลี คงดำเนินสนับสนุนให้ศึกษา ให้สอบอยู่ซึ่งก็มีสถิติภิภุสามเณรที่สอบไล่ได้มากน้อยตามลำดับ

ในส่วนการศึกษาทางโลกที่เรียนอุดมศึกษานั้น พระเณรวัดมหาธาตุฯ ได้มุ่งศึกษาในระดับปริญญาด้วยสูงขึ้น ทั้งนี้เพราะเป็นการศึกษาเมื่อแสวงหาความรู้ในปัจจุบัน ในการที่จะนำมาใช้ในการประยุกต์ดำเนินชีวิต และประกอบอาชีพในอนาคตด้วย เมื่อคราวลาสิกขาบท โดยได้รับการสนับสนุนจากรัฐบาลไทยและนโยบายให้การสนับสนุนจากเจ้าอาวาสที่มีความสัมพันธ์และปฏิบัติมานานตั้งแต่อดีต

## 5.2 ปัญหาวิจัย

การศึกษาครั้งนี้ ยังไม่มีผู้วิจัยและศึกษาในกรณีปัญหาดังกล่าวเลยซึ่งยากต่อศึกษาเป็นตัวอย่างในการมองปัญหา โดยลักษณะแล้วเป็นการมองภาพรวมของสถาบันทางสังคม (Holistic) กล่าวคือผู้ศึกษาได้มองประเด็นและตั้งวัตถุประสงค์การศึกษาเกี่ยวกับวัด โดยได้ตั้งสมมติฐานที่ การเปลี่ยนแปลงด้านสังคมกับการเปลี่ยนแปลงด้านวัฒนธรรม

การวิจัยดังกล่าวเป็นการวิจัยที่ต้องใช้ระยะเวลา เพราะเป็นการวิจัยเชิงประวัติศาสตร์ และการเก็บข้อมูลโดยใช้เทคนิควิจัยทางมานุษยวิทยาเข้ามาช่วยเก็บรวบรวมและวิเคราะห์ข้อมูล ซึ่งยากต่อการศึกษาจำเป็นต้องใช้ระยะเวลา การอ้างอิงหลักฐานทางประวัติศาสตร์ของวัด การนำ ข้อมูลภาคสนามเข้ามาประกอบอ้างอิง ในระบบสังคมสงฆ์ รวมทั้งวัฒนธรรมของวัดมีลักษณะที่เป็นวัฒนธรรมเฉพาะอย่างซึ่งแตกต่างไปจากวัฒนธรรมทั่ว ๆ ไป

### ปัญหาหลักในการวิจัยคือ

1. ระยะเวลาในการเก็บข้อมูล
2. การอ้างอิงหลักฐานทางประวัติศาสตร์
3. การเก็บข้อมูลภาคสนามวิจัย
4. การศึกษาที่เป็นแนวประวัติศาสตร์ มิใช่การศึกษาเชิงปริมาณ

## 5.3 ข้อเสนอแนะ

1. การศึกษาครั้งนี้ มีประเด็นที่ควรวิเคราะห์คือ การมองสถาบันกับการเปลี่ยนแปลงทางสังคมวัฒนธรรม โดยกระบวนการและกลไกทางสังคมมองตามหลักทฤษฎีแล้วระบบสังคมทุกสังคมย่อมทำหน้าที่ของตนเอง โดยมีตัวบุคคลที่ทำหน้าที่และบทบาทตามสถานภาพเป็นบรรทัดฐาน หน่วยงานที่เรียกว่าองค์กรสงฆ์ วัด พระภิกษุสามเณรก็มีการปฏิบัติ โดยแบ่งหน้าที่จัดระเบียบตนเองเช่นเดียวกันกับส่วนองค์กรอื่น ๆ ของสังคม ในการศึกษาวิจัยครั้งนี้ได้สะท้อนผลการวิจัยในการปรับตัวขององค์กรนั้น ๆ ต่อสังคมที่กำลังเปลี่ยนแปลง มองในการเปลี่ยนแปลงทางสังคม กล่าวคือระบบโครงสร้างหน้าที่ของกลุ่มทางสังคมนั้น ๆ เปรียบเทียบจากวัด ไม่ว่าจะเป็นสถาบันการศึกษา สถาบันการเมืองหรือสถาบันครอบครัวก็มีการดำเนินไปตามระบบของตนเอง แต่กระนั้นโดยพื้นฐานแล้วสิ่งนั้น ๆ ย่อมมีการปรับตัวต่อสภาพแวดล้อมทางสังคมบางประการ เพื่อ

ให้เกิดความสมดุลและอยู่รอดของระบบตนเอง ระบบศาสนาก็ทำหน้าที่ทางสังคมในด้านพิธีกรรม ความเชื่อ คำสอนอันเป็นที่พึ่งและเป็นแนวปฏิบัติอันเดียวกันของสังคม นับว่าเป็นการควบคุมระบบสังคมในการประพฤติปฏิบัติส่วนหนึ่ง ผลสะท้อนจากการศึกษาจะเห็นว่าสถาบันต่าง ๆ ทางสังคมควรที่จะมีการมองสังคมในแง่การปรับตัวเพื่อให้สอดคล้องและการดำรงอยู่อย่างเหมาะสม อย่างเช่นสถาบันสงฆ์วัดเองก็สูญเสียบทบาทของตนเองไป แต่ยังคงรักษาบทบาทเฉพาะเอาไว้เพื่อสนองความต้องการของประชาชน และการปรับตัวนั้นควรที่มีให้สูญเสียเอกลักษณ์ของตนเอง ที่เรียกว่าถูกกระแสสังคมกระทบและสูญสลายไปในที่สุด ในการจัดระเบียบสังคมมีความจำเป็นอย่างยิ่ง การปกครองการบริหารและนโยบายในการที่จะนำระบบสถาบันนั้นคงอยู่และดำเนินไปอย่างมีประสิทธิภาพดีนั้นหมายถึงผู้นำหรือผู้บริหารนั่นเอง เช่นการบริหารประเทศก็ต้องมีผู้นำที่ดี คือคณะรัฐบาลที่มีความรู้ความสามารถ การเลี้ยง อบรมดูแลบุคลากรให้ดี สร้างครอบครัวให้เป็นปึกแผ่นและอบอุ่นก็ต้องมีผู้นำครอบครัว กล่าวคือพ่อแม่ตนเอง รวมถึงหน่วยงานองค์กรอื่น ๆ ที่ควรปรับตัวปรับปรุงเท่านั้นของการเปลี่ยนแปลงในสังคมปัจจุบัน

2. การศึกษาวิจัยครั้งนี้ มีประเด็นที่น่าศึกษาในแง่โครงสร้างของระบบสงฆ์ทั้งหมด ประเด็นปัญหาการศึกษายังมีจุดที่ต้องศึกษาต่อไป ในมุมมองด้านการปรับตัวของสถาบันสงฆ์และบทบาทสำคัญในอนาคตที่ควรจะเป็น รวมถึงการพัฒนาวัดให้เห็นสถานที่ที่สามารถทำประโยชน์ได้ต่อสังคมส่วนรวมอย่างเต็มที่

การศึกษาในแง่ความเชื่อ ค่านิยมของพระภิกษุสามเณรในปัจจุบัน และมองต่อไปในอนาคตควรที่จะศึกษาต่อว่าจะมีแนวลักษณะเป็นไปในทางทิศใดบ้าง ในสภาพกระแสสังคมที่เปลี่ยนแปลงไปอย่างรวดเร็ว หากดูค้อยจุดแข็งของระบบสังคมสงฆ์ เพื่อนำผลการวิจัยมาเป็นแนวในการพัฒนาองค์กรสงฆ์โดยรวมต่อวัดต่าง ๆ รวมทั้งระบบการบริหารการปกครองสงฆ์และการพัฒนาสถาบันสงฆ์ ให้มีความเจริญรุ่งเรืองสืบต่อไป

หน่วยงานที่พึงศึกษาและใช้เป็นแนวในพัฒนาสถาบันสงฆ์ คือหน่วยงานฝ่ายการปกครองของมหาเถรสมาคม และคณะสงฆ์ในสังฆมณฑล อีกหน่วยงานนี้ดูแลงานพระศาสนาอยู่ในปัจจุบันคือ กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ ควรที่จัดฝ่ายศึกษาวิเคราะห์ โดยมองประเด็นปัญหาในองค์กรสงฆ์ด้านการปรับตัวการเปลี่ยนแปลงในบางประการที่ควรจะเป็นวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ รวมทั้งการมองการวิจัยในระบบสังคมต่อกรณีอื่น ๆ อันจะทำผลการปรับปรุงการพัฒนาไปสู่สถาบันสงฆ์ต่อไปอย่างเป็นระบบ